

րապետներու եւ ժառանգորդ անոնց իմացական լոյսին եւ հողեկան աշխարհին, չնկատեց հայ Եկեղեցին կղզի մը ծովերու ուղիքներին մէջ, ու փափաքեցաւ ընդարձակել անոր ափերը եւ հորիզոնները իր սիրոյ ողջագոլորմով եւ ճշմարտութեան գրկախառնումով, ինչպէս նաեւ ընծայել հայ Եկեղեցւոյ դարերու կենսունակութեամբ եւ լոյսով ուժեղացած դիմագիծ մը:

Այսօր իր յիշատակով Հոռմկլայ կը ներկայանայ մեզի լուսափայլ ամպերու հովանիով շքեղացած. թէեւ քանդուած ու աւերակ, բայց մեր պատմական կեանքին համար ստացած է նուիրականութիւն մը եւ նկատուած սխրալի նշխար մը Շնորհալիի գործունէութեան: Բնութիւնը անմերձենալի ըրած էր, որպէսզի չպղծուի. դըժբախտաբար բարբարոս ձեռքեր կարծեցին ոչնչացնել: Սակայն այսօր ալ, ութ հարիւր տարիներ յետոյ, կը մնայ աղբային յիշատակարան եւ մեծութիւն մը, խորհրդանշը մեծ Հայրապետին ինքնութեան եւ գործին, և ուր իր խօսքը, իր երգը ու աղօթքը՝ թէեւ քարացած, բայց խօսուն վկաներն են իր զոհագործումին, եւ դարերու պայծառութեամբ ու ոգեղինութեամբ ճոխացած՝ կ'ընծայեն իր դէմքին անսրութիւն եւ անմահութիւն:

Հ. Կ. ՔԻՊԱՐԵԱՆ

«ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱՆԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ.

ԱՍԱՑԵԱԼ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

Աւետարանի Տաւր խորաններու ծաղկումներուն մեկնութեան աշխատութիւն մը կայ՝ որ կը գտնենք Ներսէս Շնորհալիէ սկսուած եւ կիսաւարտ թողուած՝ 1825ին Կ. Պոլիս հրատարակուած «Մատթէոսի Մեկնութեան» սկիզբը: Նոյնին աշխարհաբար թարգմանութիւնը հրատարակեց Գարեգին Սալապուրեան Պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ Շոգակաթ պարբերականի 1952 Հոկտ.-Նոյմ. միացեալ թիւին մէջ (էջ 290-296): Հանգուցեալ Պատրիարքը դժբախտաբար չէ նշանակած թէ ի՞նչ բնագիծ ըրած է իր թարգմանութիւնը: Ան կը բաւականաւայ ըսելով որ «Ներսէս Շնորհալիի Մատթէոսի մեկնութեան սկիզբը գրուած կայ այս խորաններուն եւս մեկնաբանութիւնը, զոր թարգմանաբար կու տանք Շոգակաթի ընթերցողներուն»:

«Շնորհալիի աւետարանական մեկնութիւնը կը հասնի մինչեւ Ե. (5) գլուխ, 17 համար: Մնացածը գործն է Յովհաննէս Երզնկացիի, Ծործորեցի եւ Պլուզ եւս կոչուած (ԺԳ. դար): Խորաններուն մեկնութիւնը, կը թուի, թէ Երզնկացիին եղած ըլլայ, նկատի առնելով նոյն իսկ լեզուն» (անդ, էջ 290):

Նախ ճշտենք որ Յովհաննէս Երզնկացիներ՝ Ծործորեցի եւ Պլուզ, երկու տարբեր անձեր են, թէեւ միշտ իրարու հետ նոյնացուած եւ մէկ անձ նկատուած, մինչեւ որ առաջին անգամ ըլլալով երկար ուսումնասիրութեամբ ճշտեցինք մեր «Երիզա եւ Եկեղեցաց Գաւառ» գործին Ա. հատորին մէջ (Ս. Ղազար, 1953, էջ 168-224 եւ 236-253):

Մատթէի Աւետարանին Մեկնութեան ձեռք զարկաւ Ներսէս Շնորհալի եւ սակայն աշխատութիւնը անաւարտ մնաց: Տարակոյս չկայ որ Յովհաննէս Երզնկացի-Ծործորեցին է որ այդ անաւարտ մեկնողական գործը աւարտեց եւ ո՛չ թէ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը: Յովհաննէս Երզնկացի-Ծործորեցին թողուցած է հեղինակի յիշատակարան մը՝ ուր յստակօրէն կը հաստատէ ատիկա՝ ըսելով. «Թէպէտ ոմանք նախ քան զմեզ ձեռնարկեցին գրել ի վերայ շարագրութեան

նորին, սակայն ոչ էր կարգաւոր որպէս սրբոյն (Ներսէս Ծնորհալիի), այլ հատակոտոր արարեալ զբանս առաջին մեկնըչաց, նա եւ զքնաբանութիւն աւետարանին արտաքս մերժեալ, ուստի ոչ դայր դիւրաւ յիմացումն ընթերցողացն: Յաղագս որոյ ես նուաստ ի յետինս յորդիս Սիոնի ապիկար ոգիս Յոհաննէս Երզնկացի, սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի՝ ի վանս Ծործորու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, այլ եւ ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յուսումն կրթութեան աստուածաշունչ տառից լսելութեան, յորոց յորդորմանէ եւ ի փափագելի խնդրոյ՝ եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան...: Եւ արդ եղեւ գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌԾԺԶ (1316) որոյ զօրութեամբ բուռն հարցուք զբանէս» (Յուշիկք, Բ. հտ., էջ 425): Ինչպէս ըսինք՝ այս գործն է որ հրատարակուած է 1825ին Կ. Պոլիս, ութածալ, ընդամէնը 658 էջ, որուն 1-166 Ծնորհալոյն է, իսկ 167-625 Ծործորեցիին: Այսպէսով «Մեկն. տասը խորանաց»ը գտնուելով գործին սկիզբը՝ կ'իյնայ Ներսէս Ծնորհալիի հեղինակած մասին մէջ:

Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան, որ հմուտ էր գրաբարի, ինչպէս վերը տեսանք, կ'ըսէ. «Խորաններուն մեկնութիւնը, կը թուի, թէ Երզնկացիին (իմա Ծործորեցիին – Յ. Ք.) եղած ըլլայ, նկատի առնելով նոյնիսկ լեզուն» (Շաղակաք, էջ 290):

Նախ եւ առաջ կ'ուզենք դիտել տալ որ Տասը խորաններու մասին այս մեկնողական գործը հարազատօրէն կապուած կ'երեւայ Մատթէի Աւետարանին մեկնութեան իբր նախադիր մաս: Ծործորեցիին լոկ կը վկայէ որ Մատթէի Մեկնութեան անաւարտ գործն էր որ կ'ամբողջացնէր միայն, ընդունելով Ծնորհալիի սկսած մասը, քանի որ Ծործորեցիէ առաջ եղեր են որ անճահ կարկտաններ ըրած էին Շընորհալիի անաւարտ գործին, թէ եւ նախա-Ծործորեան ամբողջացումէն Մատթէի Մեկնութեան Ծնորհալիէ սկսուած եւ ուրիշներէ կարկտնուած ձեռագիր մը ծանօթ չէ դեռ: Ամենայնդէպս Ծործորեցի ընդունած է Ծնորհալիի սկզբնամասը, ուր էր նաեւ Տասը խորանաց մեկնութիւնը, եւ չի յիշեր ատոր ինչպէս նաեւ սկզբնամասին բուն մեկնութեան ձեռք զարնելը:

Մեր ձեռագիրներուն մէջ, Մատթէի Մեկնութենէն անկախ՝ հաղուադէպօրէն կը հանդիպինք «Տէր Ներսէս Կլայեցոյ ասացեալ զպատճառս տասն խորանաց սրբոյ աւետարանիս եւ վասն երանգ երանգ գունոցն ծաղկանց եւ հաւուց եւ ծառոցն» (Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի, Ե. Լալայեան, Ա. հտ., Թիֆլիս, 1915, թիւ 315): Յարգելի ցուցակագիրը վերի խորագրով գրութիւնը գտած է 1599ին Գրիգորիս Խիզանցիէ գրեալ եւ Մոկացի Սարգիս Մազման վարպետէ ծաղկեալ Աւետարանի մը մէջ. «Աւետարանի խորանների

եւ սկզբնաւորութեան մէջ գրուած է 5 թերթ թուղթ, որի վրայ գրուած է» այդ մեկնութիւնը: Լալայեան ոչ իսկ տող մը կու տայ մեզի սկզբնամասէն դժբախտաբար:

Վերնոյն խորագրին նման է Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին Հայերէն Ձեռագրաց հաւաքածոյին թիւ OR 2707 Աւետարանը 1542ին գրեալ Խլաթի Սողած գիւղը Կարապետ գրչէ: «Տիեզերալուր եւ աշխարհալոյս վարդապետին եւ հոգեւոր երգողի: Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, Կըլայեցոյ: արարեալ պատճառս. Ժ (10) խորանաց սուրբ աւետարանիս: եւ վասն երանկ ըռանկ (այսպէս) գունոցն ծաղկանց, եւ հաւուցն, եւ ծառոցն. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ»:

Ներկայացուած այս խորագիրները անտարակոյս ցոյց կու տան որ եղած է տասը խորաններու մասին մեկնողական գրութիւն մը, հեղինակուած նոյնիսկ Ներսէս Ծնորհալիէ: Վերոյիշեալ երկու խորագիրներէն զատ ատիկա կը հաստատէ նաեւ տասը խորանաց մեկնութիւնը՝ որ հրատարակուել է Ներսէս Ծնորհալիի անաւարտ Մատթէի Մեկնութեան 1825ին Կ. Պոլիս եղած հրատարակութեան սկիզբը: Ձարմանալիօրէն Ներսէս Ծնորհալիի նուիրուած ուսումնասիրութեանց ոչ մէկուն մէջ կը յիշուի Ներսէս Ծնորհալիի մանր ու խոշոր երկասիրութեանց շարքին նաեւ տասը խորաններու մեկնութեանց աշխատանք մը: 1825ին Կ. Պոլիս հրատարակութեան սկզբնամաս տասը խորանաց մեկնութիւնը, ինչպէս տեսանք, Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան «Խորաններուն» (1825ին Կ. Պոլիս հրատարակուած) մեկնութիւնը, կը թուի, թէ Երզնկացիին (Ծործորեցիին ըսել կ'ուզէ – Յ. Ք.) եղած ըլլայ, նկատի առնելով նոյնիսկ լեզուն», եւ իր թարգմանութեան խորագրին մէջ փակագիծով անվարան կը նշանակէ «Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԺԳ. դար»: Լեզուէն ապացոյց մը չի տար վաստակաւոր հեղինակը: Դժուար թէ լոկ լեզուն բաւէր հեղինակ ճշտելու համար, թող որ Գարեգին Պատրիարք Մէկ Յովհաննէս Երզնկացի մը ճանչցած է ԵՐԶՆԿԱՅԻ Յովհաննէս Երզնկացիները, որոնք կարողութեամբ եւ լեզուով մեծապէս կը տարբերին իրարմէ: Տասը խորանաց մեկնութեան ոչ մէկ խմբագրութիւն, ինչպէս նաեւ օրինակութիւն ինծի ծանօթ է Յովհաննէս Երզնկացիի (Պուղ թէ Ծործորեցի՝ տարբերութիւն չ'ըներ) վերագրուած հեղինակութեան խորագրով: Դժուար չէ տեսնել թէ Գարեգին Պատրիարք անյաջող ենթագրութիւն մը ըրած է հոս:

1825ի հրատարակութեան մէջ հետեւեալ խորագիրը կը տրուի: «Մեկնութիւն Սակս Տասն Խորանացն»: Խորագրին մէջ Ներսէս Շընորհալի չ'իշուելէ զատ բուն գրութեան ոչ սկիզբը, ոչ մէջը եւ ոչ ալ վերջը որեւէ յիշատակութիւն կայ հեղինակին վերաբերմամբ: Երեւանի Մատենադարանին 47 ձեռագիրներէն միայն մէկ հատը (թիւ

198, գրուած 1628ին՝ «Մեկնութիւն Տասն Խորանաց»ը անանուն ունի, մինչ միւս 46ը զայն Ներսէս Շնորհալիինը գիտեն՝:

«Մեկնութիւն Սակս Տասն Խորանաց»ի ինծի ծանօթ հնագոյն օրինակը Երեւանի Մատենադարանին թիւ 6106 թողովածուն է 1255ին Խորանշատի վանքը գրուած, ուր այս Մեկնութիւնը Ներսէս Շնորհալիի հեղինակութիւն կը նկատուի: Ժամանակագրական կարգով նոյն հաւաքման թիւ 5197 թողովածուն է 1274-1280ին գրուած Գետիկ Անապատ: Դարձեալ 1324 թիւ թողովածուն նոյն հաւաքման գրուած է 1281ին Հաղբատ: Ասոնցմէ զատ թիւ 9379 Աւետարան մըն է ԺԳ. դարէն եւ 8268 թողովածու մը ԺԳ-ԺԵ դարերէն, որոնք ունին «Մեկ. Տասն Խորանաց»ը: Մենք Մեկնութեան այս ձեռագիրներուն մէջ գտնուելը շատ կարեւոր կը նկատենք: Յովհաննէս Երզնկացի-Ծործորեցի Ներսէս Շնորհալիի Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի անաւարտ աշխատութիւնը ամբողջացուց, ինչպէս որ ինքն իսկ կը վկայէ. «Եւ արդ եղեւ գրութիւն սորա (Մեկն. Մատթէի Աւետարանին) ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌԹԺՁ», որ հաւասար է 1316ին: (Յ. Քիւրտեան, Պատ. Եկեղեցաց Գաւառի, Ա. հտ., էջ 239): Մեկ. Տասն Խորանացը որովհետեւ հրատարակուած էր 1825ին, Շնորհալիէ սկսեալ եւ Ծործորեցիէ աւարտեալ Մատթէի Աւետարանին Մեկնութեան սկիզբը՝ ատիկա պատճառ եղած էր որ Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան Մեկն. Տասն Խորանացը Յովհաննէս Երզնկացիի (իմա Ծործորեցիին - Յ. Ք.) աշխատութիւն կարծէ: Սակայն մենք վերը ներկայացուցինք 5 ձեռագիրներ՝ որոնք վերջնական կերպով կը սրբագրեն Գարեգին Պատրիարքի սխալ կարծիքը եւ Մեկ. Տասն Խորանացը կը հաստատեն իբր Շնորհալիի հեղինակութիւն:

Արդեօք Մեկն. Տասն Խորանացը որեւէ կապ մը ունի՞ Մատթէի Աւետարանին Մեկնութեան հետ: Բնական է, ատոր գոյութիւնը Մատ-

թէի Մեկնութեան 1825ի հրատարակութեան սկիզբը (էջ 5-12), կարծել կրնայ տալ որ իրօք կապ մը ունի: Երեւանի Մատենադարանին 47 ձեռագիրներէն, որոնք ունին Մեկն. Տասն Խորանացը, միայն ԵՐ-ԿՈՒԲԸ ունին զայն Մատթէի Մեկնութեան հետ: Առաջինը թիւ 2610 Խիզան գրուած է 1363ին, իսկ երկրորդը թիւ 2719 գրուած 1683ին: Իսկ տպագրի միայն 1825ի (Կ. Պոլիս) օրինակը ծանօթ է ինծի: Ասկէ է որ Գարեգին Պատրիարք սխալ առաջնորդուելով «Յովհաննէս Երզնկացի»ի վերագրած է Շնորհալիի Մեկն. Տասն Խորանացը, առանց զիտնալու որ ԵՐԿՈՒ Երզնկացիներ, իրարու ժամանակակից, գոյութիւն ունէին. մին Պոլսը իսկ միւսը Ծործորեցիին, որոնք լեզուն սակայն շատ կը տարբերի իրարմէ, թէեւ հանգուցեալ վաստակաւոր Պատրիարքը Մեկն. Տասն Խորանացը «նկատի առնելով նոյն իսկ լեզուն» այդ մէկ կարծուած երկու Յովհաննէս Երզնկացիներուն կը վերագրէր:

Բաւական զարմանալի է որ Մեկն. Տասն Խորանացը Ներսէս Ծրծորհալիով զբաղող ո՛չ մէկ հեղինակի կողմէ անոր բազմատեղակ կարճ կամ երկար երկասիրութեանց մէջ դասած են: Կարծես ատիկա չի բաւեր, միայն 1825ի հրատարակութեան արժանացած է: Մեր մանրակարգութեամբ զբաղողները բոլորովին անտեսած են մանրակարգութեան համար խիստ կարեւոր այս բացատրական աշխատութիւնը, առանց որուն դժուար թէ ակնհասճոյ մեր աւետարաններուն կանոնական խորանները գեղեցկութենէ զատ որեւէ նշանակութիւն մը ունենան, հակառակ իրենց բացայայտ խորհրդաւորութեան:

ԺԳ. դարէն սկսեալ ամէն դարու մէջ կը հանդիպինք օրինակութեանց Մեկն. Տասն Խորանաց-ի: Ինչո՞ւ համար օրինակուած են անոնք: Հաւանաբար ո՛չ անոր համար որ ծաղկողները սորվէին կամ ներշնչուէին այս մեկնութենէն՝ աւետարաններու 10 խորանները ծաղկելու համար կամ ծաղկած ատենին: Մեկնութեան օրինակներու համեմատաբար շատ աւելի կը հանդիպինք մինչեւ ԺԵ. դարը, աւելի նուազ թիւով կը գտնենք ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն, երբ այլեւս ծաղկողներ չկային որ կարիք ունենային կանոնախորաններ ծաղկելու: Պարզ է որ այս մեկնութիւնները կ'օրինակուէին աւելի՝ պարզելու համար անով կարգացողներուն հանդիպած ծաղկեալ խորանները: Շնորհալի սակայն սկիզբէն մտադրած ըլլալու էր իր մեկնութեամբ անչեղ ուղղութեան մէջ պահելու խորանները ծաղկողները, եւ զանոնք հաւատարիմ պահելու խորաններուն ծաղկումներուն բուն խորհուրդներուն: Բնական է որ Շնորհալի ինք չյղացաւ Տասն Խորանաց խորհուրդները: Մենք անոնց կը հանդիպինք իրմէ առաջ ալ:

Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց իր մեծարժէք «Թորոս Աղբար» (Կ. Պոլիս, 1879) Ա. հատորին մէջ կը յիշէ ի Սեբաստիա Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ տեսած ըլլալը 1640ին գրուած եւ ծաղկուած Աստուա-

1. Հոս թիւի շարքով կու տանք Երեւանի Մատենադարանի այն ձեռագիրները՝ որոնք կը պարունակեն Մեկն. Տասն Խորանաց Ներսէս Շնորհալիի աշխատութիւնը: Փակագծի մէջ՝ Թուականները: 45 (1642), 80 (ԺԵ. դար), 1254 (ԺԵ. դ.), 1258 (ԺԸ. դ.), 1259 (1563), 1278 (1625), 1279 (ԺԵ. դ.), 1280 (ԺԵ. դ.), 1281 (1671), 1282 (1604), 1247 (ԺԵ. դ.), 1312 (1648), 1324 (1281), 1837 (ԺԸ. դ.), 2041 (ԺԵ. դ.), 2111 (1654), 2523 (ԺԳ-ԺԵ. դ.), 2610 (1363), 2717 (1683), 2829 (1333), 2897 (ԺԹ. դ.), 3602 (1655), 3714 (1419), 4007 (1707), 4032 (1659), 4419 (1449), 4618 (1560-1606), 4658 (1620), 5155 (1669), 5197 (1274-1280), 5742 (ԺԸ. դ.), 5781 (1621), 5880 (ԺԸ. դ.), 6106 (1255), 6492 (ԺԵ. դ.), 6573 (1715), 6575 (ԺԸ. դ.), 6649 (ԺԵ. դ.), 7630 (1332), 7772 (1443), 7854 (ԺԸ. դ.), 8268 (ԺԳ-ԺԵ. դ.), 9240 (1671), 9379 (ԺԳ. դ.), 9432 (1437), 10169 (1328): Պարզապէս գաղափար մը տուած ըլլալու համար՝ մենք հոս տըւինք 10-000է աւելի ձեռագիրներուն մէջ եղած օրինակները: Ենթադրենք որ նոյնքան ալ մնացեալ ցրուած ձեռագիրներուն մէջ ըլլայ:

նենք թէ անոնք ե՞րբ մուտք դառնան Հայերէն աւետարաններուն մէջ: Համաբարբառ (Diatessaron) «չորս Աւետարանների բնագրերն իրար հետ համեմատելու քննական աշխատանք»ն է «ի յայտ բերել անհամաձայնութեան երեւոյթները եւ վերացնել հակասութիւնները» մըտադրութեամբ³: Համաբարբառ կազմելու առաջին փորձը ըստ հեղինակաւոր Յ. Ս. Անասեանի կատարած է Տատիանոս Ասորին, որ ծնած է մօտաւորապէս 120ին Քրիստոսի: Այս մասին մենք հոս պիտի օգտուինք դիտնական Յ. Ս. Անասեանի խիստ արժէքաւոր դործէն որ լուսանցքի տակ վարը յիշատակեցինք:

Մեղի հասած է ասորերէնէ Հայերէնի թարգմանութիւնը Եփրեմ Խուրի Ասորիի (Ե. դար) «Մեկնութիւն Աւետարանի Համաբարբառի»: Ասիկա ցոյց կու տայ որ Հայերը իրենց աւետարաններուն համար կը դործածէին Տատիանոսի համաբարբառը Հայերէն թարգմանութեամբ: Դժբախտաբար Տատիանոսի համաբարբառի Հայերէն այդ հին թարգմանութիւնը մեղի չէ հասած, թէեւ կը հաստատուի որ հին Հայ մատենագրութիւնը ցոյց կու տայ անոր հետքերը: Առանց խորանալու մեր նիւթին հետ սերտ կապ չունեցող մանրամասնութեանց՝ կ'անցնինք ըսելու որ Գ. դարու Ամոն Աղեքսանդրացի նոյնպէս Համաբարբառ մը կը պատրաստէ, որուն ո՛չ յունարէն բնագիրը եւ ո՛չ ալ որեւէ լեզուաւ թարգմանութիւնը հասած է մեզի: Գ. դարուն սկիզբը արդէն նշանաւոր Եւսեբիոս Կեսարացին, Ամոն Աղեքսանդրացիի համաբարբառը հիմք բռնելով կազմեց համաբարբառ մը, ինչպէս որ ցոյց կու տայ առ Կարպիանոս դրած իր նամակին մէջ, որ կ'երեւի համաբարբառի 10 աղիւսակներուն կամ կանոններուն սկիզբը՝ որոնց համար պատրաստուեցան խորանները: Եւսեբիոսի օրինակը իրմէ սրբազրուած Աստուածաշունչի յունական բնագրին՝ կոչուեցաւ Կեսարեան բնագիր, որ մեր թարգմանիչները Կ. Պոլսէն Հայաստան բերին, որ ըստ Կորիւնի եւ Խորենացիի «Հաստատուն», «ճշմարիտ» եւ «ստոյգ» օրինակ կը նկատուէր:

Արդ, մեր հնագոյն զրչագիրները՝ որոնք մեզի հասած են, կը պարունակեն Եւսեբեան համաբարբառի տասը խորանները: Անոնք կը գտնուին նաեւ մեր բոլոր զրչագիր աւետարաններուն մէջ: Սակայն ինչ որ շատ աւելի նշանակալից է, այն է որ Հայերէն ձեռագիր աւետարանները ունին նաեւ լուսանցքատակի համաբարբառներ: Արդարեւ անոնց կարելի է հաղուադէպօրէն պատահիլ յունարէն եւ նոյն իսկ Զ. դարէն յայտնի լատինա-գոթական երկու ձեռագիրներու մէջ: Ասոնք ասորական ծաղումի կը վերագրուին: Հաղուադէպօրէն հա-

3. Խիստ արժէքաւոր աշխատութիւն մը «Հայ Համաբարբառային Գրականութիւնը եւ Հայ Մատենագրութեան Համաբարբառը» (Էջմիածին, 1972), դործ Յ. Ս. Անասեանի:

յերէն ձեռագիրներու մէջ չենք գտներ այդ լուսանցքային համաբարբառները, օրինակ իմ հաւաքմանս թիւ 20 Աւետարանը ԺԲ. դարու վերջէն կամ թիւ 99 Աւետարան 1203էն՝ չունին համաբարբառ ստորին լուսանցքներուն: Ինչպէս ասոնք եւ հաւանաբար ուրիշ աւետարաններ ալ՝ որոնք չունին համաբարբառ ստորին լուսանցքներուն վրայ, Հայ-Հռոմէներու կողմէ եւ անոնց համար պատրաստուած գրչագիր աւետարաններ են: Կրնայ ըլլալ որ պատահին հայերէն ձեռագիր աւետարաններ ալ՝ որոնք ուրիշ պատճառներով տուած չըլլան համաբարբառ ստորին լուսանցքին վրայ, օրինակ մոռացութեամբ եւլն.: Անասեան կ'ըսէ որ «Հայկական տառերի գիրտից (405-406 թ.) մինչեւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովն (431 թ.) ընկած շրջանում, երբ կատարուում էր հայկական առաջին թարգմանութիւնը, Պեչիտտոն պարսկական գերիշխանութեան սահմաններում, ուստի նաեւ Հայաստանում, հեղինակութիւն էր վայելում՝ ասորական եկեղեցու ունեցած քաղաքականապէս արտօնեալ դիրքի շնորհիւ: Այս հեղինակութեան ազդեցութեամբ, ինչպէս ցոյց ենք տուել մի ուրիշ առիթով, Հայաստանում Հին եւ Նոր Կտակարանների կանոնն ըստ Պեչիտտոյի էր կարգաւորուած, անկախ նոյն իսկ այն հանգամանքից, թէ այս կամ այն առանձին բնագրի թարգմանութիւնը ո՞ր լեզուից էր կատարուել, ասորերէնից, թէ յունարէնից: Այս առնչութիւնների շրջանակում է, անկասկած, նաեւ ծագումը հայերէն Աւետարանի ձեռագրերում տիրական երեւոյթով հանդէս եկող լուսանցային կանոնների, որոնք, ինչպէս տեսանք, իւրայատուկ են Պեչիտտոյի Աւետարանին: Դրանք ուղղակի Պեչիտտոյից եկած եւ հայկական սկզբնական թարգմանութիւնից մեզ հասած ժառանգութիւն են» (էջ 20): Այսպէս հայերը իրենց աւետարաններու օրինակութեանց մէջ դործածեցին երկուքն ալ: Անասեան կ'աւելցնէ «մեզ մօտ ասորական լուսանցային կանոններն ընդունեցին յունական տարազ եւ այդ ժամանակուանից համատեղուելով յունական եւսերեան կանոնների հետ՝ մընացին միասնաբար» (Անդ):

Արդ, որովհետեւ եւսերեան համաբարբառի աղիւսակները կամ կանոնները դրուած էին աւետարաններու սկիզբը, Եւսերեիոսի առ Կարպիանոս գրած թուղթին հետ, արդար է մեզի խորհիլ որ կանոններուն խորաններով զմրդարուիլն ալ եկած ըլլայ կեսաբեան բընագրին հետ մեզի: Աւետարաններու համաբարբառի իմաստալից եւ անհրաժեշտ աղիւսակներ առնուեցան ծաղկուն խորաններու մէջ, որոնք շարադրուեցան աւետարանական խորհուրդներով բոյսերու, կենդանիներու, թռչուններու, գոյներու: Ատիկա անշուշտ չէր կարելի կատարել Աւետարանին նման ամենանուիրական սուրբ գրքի մը մէջ ըստ բախտի եւ պատահաբար ծաղկումներով: Անտարակոյս, հարկ տեսնուեցաւ եւսերեան կանոններուն խորաններուն համար ալ ծաղկ-

ման կանոններ որոշել եւ հետզհետէ հարկ եղաւ ընթերցողին համար ալ այդ խորհրդաւոր տասը խորաններուն համար մեկնութիւններ պատրաստել: Գուցէ սկիզբները, Ե. դարէն մինչեւ Է. դար, ծաղկողներուն համար կային եւսերեան խորաններուն համար հրահանգներ գրուած, սակայն հետզհետէ կարիք տեսնուեցաւ ընթերցողին համար ալ մեկնութիւններ պատրաստել, որոնցմէ Հայոց համար առաջին պատրաստողը եղած կրնայ ըլլալ Ստեփանոս Սիւնեցի:

Ժամանակի ընթացքին գործածուած կը գտնենք «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին» Ստեփանոս Սիւնեցիի, եւ անոնց օրինակութեանց կը գտնենք զխաւորաբար մինչեւ ԺԳ. դար, երբ հարկ տեսնուեցաւ նոր մեկնութեան մը ու այս անգամ Ներսէս Շնորհալի պատրաստեց «Մեկնութիւն Սաղա Տասն խորանացն»: Շնորհալի ինքն իսկ կը խօսի «Իսկ տասն խորանաց պատճառ» խորագրով հատուածին մէջ խորաններուն գոյութեան մասին: «Նախ այն է որ գրեալ է՝ Եթէ Կարպիանոս ոմն մէջերկրեայ յեփպտոսի՝ խնդրեաց յեւսերեայ յեկեղեցական իմաստասիրէ, եթէ դրոշմեա՝ մեզ անխալ զհամաձայնութիւն աւետարանացն. թէ ո՞ւր միաբանին չորքն, եւ կամ ո՞ւր երեքն, եւ յորո՞ւմ տեղուջ երկուքն, եւ ո՞ւր յատուկ խօսիցին առանձնացեալք. եւ զհամարս տանցն ցանկեսցես, զի մի՛ դողասցին ի հերեսիտացն. եւ զի դիւրաւ կացցուք յիւրաքանչիւրոցն առանց մոլորութեանց: Իսկ Եւսերի զխնդիրն Կարպիանոսի ելից, ի տասն կանոնս գրելով՝ զհաւաստի գիտութիւնս այնոցիկ. որպէս Եթաղ երանելին զթուղտս առաքելոց, եւ զգործս կաթողիկէիւքն հանդերձ, ընդդէմ Սարքիոսացն եւ այլոց հերձուածողացն: Իսկ խորհրդով տեսեալ տասըն, որ է թիւ սրբազան եւ նուէր Աստուծոյ» (Մեկնութիւն Մատթէի, Կ. Պոլիս, 1825 էջ 6-7): Շնորհալի ճիշտ է համաբարբառի կազմութեան իր համառօտ ծանօթութեան մէջ, սակայն երբ կը շարունակէ տասը խորաններու մասին, բան մը չ'ըսեր անոր հեղինակին վերաբերմամբ:

Մենք մեր այս յօդուածին վերջը պիտի հրատարակենք «Մեկնութիւն Սաղա Տասն խորանացն» Ներսէս Շնորհալիէ գրուած եւ ցարդ աննկատ մնացած եւ նոյնիսկ իրեն մերժուած: Պարունակութեան վերայ չպիտի ծանրանանք քանի որ արդէն երկար ուսումնասիրած ենք Ստեփանոս Սիւնեցիի եւ Գրիգոր Տաթեւացիի համանման աշխատութեանց հետ մեր ծաւալուն «Հայկական Մանրանկարչութիւն» անաւարտ եւ անտիպ աշխատութեան մէջ:

Շնորհալի անտարակոյս աչքի առջեւ ունեցած է Ստեփանոս Սիւնեցիի «Մեկնութիւն խորանաց Աւետարանին», որ ընդլայնած ըլլալով հանդերձ կը տարբերի: Յարդ ոչ ոք մեր աւետարաններէն խորանները համեմատած են Մեկնութեան հետ: Ինչ որ ըրած ենք կը վերապահենք մեր «Հայկական Մանրանկարչութեան»:

Շնորհալիէն վերջ Գրիգոր Տաթեւացի իր «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին Մատթէոսի» աշխատութեան մէջ Եւսեբի համարարբառի մասին խօսելէ վերջ կու տայ «Վասն ժ (10) խորանացն եւ զանազան գունոց», որ քաղուած կ'երեւայ Շնորհալիի «Մեկնութիւն Սակս Տասն Խորանացն» աշխատութենէն: Օրինակ մը կը գտնուի իմ հաւաքմանս թիւ 151 (1682էն) ձեռագրին մէջ:

Տասը խորանաց մեկնութեանց կը հանդիպինք նաեւ ծաղկեալ գրչագիր աւետարաններու խորաններուն տակ ստորին լուսանցքին: Յիշեմ օրինակ մը իմ ձեռագրաց հաւաքման թիւ 33 Աւետարանը՝ ճոխ կերպով ծաղկուած, գրուած եւ կազմուած Ջաքարիա Աւանցիէ (1597ին): Իւրաքանչիւր խորանի տակ կը տրուի խորաններուն մեկնութիւնը: Ջաքարիա Աւանցիի խորաններուն տակ գրուած մեկնութիւնները կը համաձայնին Գրիգոր Տաթեւացիի «Վասն Տասն Խորանաց եւ զանազան գունոց» աշխատութեան: Անշուշտ կան ինչ ինչ տարբերութիւններ՝ գոյացած գրչի բացայայտելու ցանկութենէն:

Հակառակ տասը խորաններու մասին այս մեկնողական աշխատանքներուն՝ ծաղկողները շատ անգամ գոհացած են իրենց ձեռքը հասած խորաններու օրինակութեամբ՝ շատ անգամ հեռանալով, երբեմն աղաւաղելով, խորաններուն սկզբնական շարադրութենէն: Կան աւետարաններ՝ որոնց ծաղկողները գոհացած են պարզ երկրաչափական կլորներով եւ քառանկիւններով պատրաստել իրենց խորանները, զանոնք ծաղկելու տեղ՝ գոյներու սահմանաւորումով գոհանալով: Ասոր մէկ ընտիր օրինակն է իմ հաւաքմանս թիւ 26 Աւետարանը մեծանուն Մխիթար Սասնեցիէ կամ Կրմանիցիէ գրեալ եւ ծաղկեալ 1307ին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս ուրեմն «Մեկնութիւն Սակս Տասն Խորանացն» հեղինակութիւնն է Ներսէս Շնորհալիի, եւ զարմանալի է որ ցարդ ոչ մէկը զայն նշանակած է անոր մանր ու մեծ աշխատութեանց շարքին: Գորեզին Պատրիարք Խաչատուրեան նոյնիսկ զայն «Յովհաննէս Երզնկացի» վերագրած է առանց գիտնալու՝ որ երկու ժամանակակից, սակայն իրարմէ բոլորովին տարբեր Յովհաննէս Երզնկացիներ կային, մին Պրուզ եւ միւսը Ծործորեցի մականունաւորած: Ինչպէս ըսինք, միակ հրատարակութեան մը արժանացած է 1825ին Կ. Պոլիս: Իսկ աշխարհաբարի վերածելով հրատարակած է ողբացեալ վաստակաւոր Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան 1952ին իր խմբագրած Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին «Շողակաթ» պարբերականին մէջ: Նկատելով որ Շնորհալույ յորեկանի առթիւ պարտ ու պատշաճ է զայն վերստին հրատարակել մատչելի ընելու համար ուսումնասիրողներու,

հոս կու տանք այդ հրատարակութիւնը, առանց գիտական համեմատական փորձի՝ ուրիշ ձեռագրական օրինակութեանց հետ:

Մեր մանրանկարչութեան պատմութեան համար կարեւոր է Ներսէս Շնորհալիի կատարած այս աշխատութիւնը՝ «Մեկնութիւն Սակս Տասն Խորանացն», հակառակ որ կար Ստեփանոս Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Խորանաց Աւետարանին», որուն ընտիր օրինակ մը կրնար ձեռք բերել եւ ինչ ինչ յաւելմամբ վերստին տարածել: Բայց նախընտրած է գրել նոր մեկնութիւն մը՝ որ անշուշտ ունի իր շահեկանութիւնը մեր ձեռագիր աւետարաններու խորաններուն կազմութեան բացատրութեան համար:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱԿՍ ՏԱՍՆ ԽՈՐԱՆԱՑՆ

(ըստ 1825ի տպագրութեան Կ. Պոլսոյ)

Մատենաժողովոյ աստուածայինք եւ հոգեբույժ վարդապետութիւնք իմաստից գաղտնի սուրբ երրորդութիւն, միշտ է՝ քարոզեմ: Եւ յաւիտեան կամ քարի. եւ բոլորից գոյութեանց յոյժից՝ արարչագործ եւ խնամաժող. կալ մնալ ի քարին. եւ քէ անձնիշխան ախորժակամոք խնամարին ի քարոյն քանակամբ, ցուցանեմ զնոյն աքարիչն յիւրական քարեացն ոգորմած եւ մարդասէր, որք ոգջանալն կամին վերստին յիշեցմամբ քարոյն. որպէս եւ յայտնեսանել զհաւատ քանիս. որ զի՝ քէպէտեւ բնութիւնս մեր անխորհրդութեամբ ի յանաբգութիւն անասնոց դիմեալ ի մահ եւ յապականութիւն, սակայն քարեքարն գաղտնի քարեւոտեմութեան սորա եւ գաղտնաւ կեանդանու-

թեան ոչ քաբոյց ի սմանէ՝ պատկեր ասելով զմարդ՝ Աստուծոյ. եւ գորայտն՝ բնակութիւն մնա. եւ գծառն կեանց՝ առիք անմահութեան մորա, տնկեալ ի ձեռաց աստուծոյ. զի գիշատակս գայս ի մտի ունելով, խնդրեցէ զսկզբնատիպն երբէք և զկեանց կերպութիւն, և զվայրն վայելչութեան. եւ զի դարձցի ի փառսն իւր սեփականս: Իսկ մա գա՛յլ մմն քանական շիջեալ ի փառաց՝ ունելով առաջնորդ կորստեան կամակորութեան իւրոյ, որ քիւր մանապարհ մոլորութեան քանայր առաջի մորա. մինչեւ գնա քջմամի փրկութեան անձին իւրոյ՝ եւ հաւատակ առաջին քարոյն գտեալ՝ բազմապատկելով զգարն. գոր ոչ դիւրին է քուելն, եւ ոչ անգէտ ոք է յիմաստնոցն լսողաց: Այլ

սակայն յիշատակն բարի՝ սերմանալի բարւոյն, ո՛չ ամենեւին ցամաքեցաւ յարմատոյն. եւ ո՛չ շիջաւ կայծակն շնորհացն աստուծոյ ի բնութենէն, ըստ դարուց դարուց յագնուական որեւոր յորդիսն ադամայ. մինչեւ բացաւ անդունդք գոթութեանց տեսն. և եհաս ժամանակ յայտնութեան խորհրդոյն, որ ծածկեալն էր յաւիտեանց եւ յագագ. եւ եղեւ ջատագով բնութեանս. բնութեան ստեղծողն, բնութիւնս առեալ խառնամբ անշիւթեաւ միածին որդին. եւ բնութեամբ չափ եկեալ ի փրկութիւն մեզ, որ է լրումն կամացն հօր եւ Հոգւոյն սրբոյ. որ գծարաւ կարօտութեանս մերոյ ելից գերագանցութեամբ սկզբնատիպն մեր, պատկերն հօր. ո՛չ միայն զինքն յայտնելով մեզ որում փափաքէաք. այլ հաղորդս գործելով ինքեան գոթուաւ եւ գամաչեցեալ բնութիւնս մեր իւր անգուգական աստուածային փառացն. մարմին եւ անդամս կազմելով շօշափելի աստուածական գլխոյն. միանգամայն ցուցանելով գանձահալան կերակուրն բազմալի, զոր փայտն կենաց պտղաբերեաց մեզ. որ է պատմութիւն փրկութեան փառացն Աստուծոյ. զոր ունի յիմեան պարածածկեալ գիրքս այս աւետեաց. որ կայ առաջի մեզ ի քննութիւն: Դրախտն իմանալի ի միջոցին կառուցեալ ունելով ըզծառն կենաց. քանզի ի տանէ տեսնոն բոլոր գոյնն զայն՝ որ խաղայ ի կեանսն յաւիտեանականս. այս՝ որ ցանգեալս է ո՛չ

պակուցիչ հրով եւ սրովբէական սրով բոցեղինեալ, այլ հեշտալի եւ ծաղկեալն գնկարիւք եւ պաւնունազարդ գունօք խորանաց կերպագրութեամբ: Այս եւ տընկոց ունաց ստեղծագործութեանց, եւ ձագուց ձեւացեալ. եւ յօրինուածք սեղանոց և սեանց եւ ծաղկանց. որք ունին յինքեանս խորհուրդս խորինս եւ իմաստս անյայտ՝ եւ հանճարս ծածուկս. որով ո՛չ է պարտ գանց առնել վայրապար. քանզի ամենայն ինչ որ յաշխարհի է՝ յերկուս բաժանի. ի կարեւորն՝ եւ ի վայելմունս: Կարեւորք հարկաւորք են. որպէս լոյս եւ օդ եւ երկիր, եւ ի մեանէ հաց. եւ աղբիւրք ջուրց առանց նորա ո՛չ է հնար կեալ: Իսկ վայելչութիւնն հեշտալիք են եւ փափկացուցիչք. որպէս գինի, եւ միրք. եւ համեմք, եւ խորտկարարութիւնք. եւ պայծառագունութիւնք. եւ աղանջաց հեշտալութիւնք. որք գգայութեանց են հեշտալիք՝ վայելչութիւնք եւ հանգիստք: Այլ եւ որք ո՛չ քուին կարեւորք՝ մեծապէս օգուտ գործեն կատարելոցն՝ յորժամ այս երեւելի գունուս, եւ համուս, եւ հոտով, եւ լրով, եւ հանգըստեամբ, ամբառամք ի հոգեւորն՝ եւ յիմանալին վայելչութիւն յաւետն Աստուծոյ. զոր ակն ո՛չ ետես եւ ունկն ո՛չ լուսաւ՝ եւ ի սիրտ մարդոյ ո՛չ անկաւ՝ զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց: Որպէս սեանելի գարդու խորանին եւ տաճարին, դաստիարակէր Աստուած գիտելի. եւ զընչասէրն՝ երկրաւոր

գանձիւքս կաշառէր՝ տայր իմանալ գերկնաւորն. զոր հրամայեաց երիտասարդին ընչեղի փոխել գմարմնաւորն ի հոգեւորն՝ երթ աւել վաճառեալ՝ զոր ինչ ունիս աստ, եւ յերկինս դիր գանձ: Յայս նայեցեալք ցանկիչք և հիմնադիրք աւետարանիս, հեշտալի դեղովք եւ գունագոյն ծաղիկօք. նկարեալ պէսպէս յօրինուածովք. երկնաւորաց և երկրաւորաց կանխաձայնութեամբ. եւ առաքինութեանց սպասաւորութեամբ՝ եւ որ ինչ հոգեւոր վայելչութիւնքն են եւ անպակեան գեղեցկութիւնքն, յառաջիկայ բնաբանութիւնքս. եւ գայն եւս տայ սոքօք մեզ իմանալ:

Իսկ տասն խորանաց պատմառ:

Նախ ա՛յն է որ գրեալն է՝ Եթէ Կարպիանոս ուն մէջերկրեայ յեգիպտոսի՝ խնդրեաց յԵսեբեայ յեկեղեցական իմաստասիրէ, Եթէ դրոշմեա մեզ անսխալ գիտաւ՝ զայնութիւն աւետարանացն. Եթէ ո՛ր միաբանին չորքն, եւ կամ ո՛ր երեքն, եւ յորո՛ւմ տեղուք երկուքն, եւ ո՛ր յատուկ խօսիցին առանձնացեալք. եւ գիտաբար տանցն ցանկեցես, զի մի՛ գոգասցին ի հերեւոտացն. եւ զի դիրաւ կացցուք յիւրաքանչիւրոցն առանց մոլորութեանց: Իսկ Եսեբի զխնդիրն Կարպիանոսի ելից, ի տասն կանօնս գրելով՝ ըզհաւաստի գիտութիւնս այնոցիկ. որպէս Եւթաղ երանելին գոթուս առաքելոց, եւ գգործս կաթուղիկէիւն հանդերձ, ընդդէմ Սաբիւնոսացն եւ այլոց հերձուածոգացն: Իսկ խորհրդով տեսեալ

տասն, որ է քիւ սրբագան եւ նըւէր Աստուծոյ: Եւ ըստ տասնբանան օրինացն. եւ ըստ սրահի խորանին. եւ ըստ տասն մասանց արարածոց. եւ որք ի մեզ են ըզգայարանք մարմնոյ՝ եւ գորութիւնք հոգւոյ: Այլ քէ եւ կամի ոք՝ անէ պատիւ տասնելին. ի ստորագութիւնս, եւ ի տասն բանս աղօթիցն տեսնոն՝ եւ ի նկիկական հաւատսն եւ յայլն ամենայն. եւ որ մանաւանդ հրաշալին է իմացուած: Քանզի խորհուրդ աւետարանիս՝ որ ծածկեալ էր անսկզբնաբար յաստուածայինն, յայտնեցաւ ի տասներորդի (sic) երեւելապէս կառուցեալ ի լրման ժամանակաց: Եւ է այսպէս. Առաջին խորանն՝ ուր ինքն աստուածութիւնն ափ բազմեալ՝ ի լոյսն անմատչելի:

Եւ երկրորդ՝ եւ երրորդ խորանն՝ ուր միջին եւ վերջին քահանայութիւն անմարմնոցն ափ: Չորրորդն՝ դրախտն: Հինգերորդ՝ տապանն Նոյի: Վեցերորդ՝ խորանն Արարիւմն: Եօթներորդն՝ եւ ութերորդն՝ Մօսիսի. սուրբն սրբոց՝ եւ արտաքին խորանն: Իններորդն՝ սոգոմօնեան խորանն: Տասներորդն՝ ամենակատար եւ լի ժմարտութեամբ. սուրբ եւ կաթուղիկէ եկեղեցի, որ յինքն բովանդակեալ ունի գամենեցունց խորհուրդն: Եւ խորանք ափն. քանզի խորհրդականք են ամենեւեան: Եւ խորհուրդն ո՛չ է ամենեցունց յայտնի, այլ սակաւուց՝ եւ բովանդակն Աստուծոյ միայն: Արդ են ի խորանս յայտնելի չորք երան՝ գունոց. կարմիր, կանաչ,

սեալ, կապոյտ, եւ մի առանձինն ծիրանի՝ գատ ի չորիցս: Եւ եւ ի սոսա ծառք չորք. արմաւենի. ձիւքենի. շուշան. նոնենի. եւ այլ կրկին արմաւենի: Եւ ունի յինժեանս հաւս հինգ: Սիրամարգ կրկին. աղաւնի. կափա. ափաղաղ. ձկնափաղ. լինի եւ մըրտմունք վեցերորդ. հաւ. ուրեք ուրեք յաւետարանս երեւեալ:

Արդ՝ առաջին խորանն միեղէն համակ ծիրանի, յօրինեալ երկւ. որ նշանակէ գիսատարութիւն է՝ ակնաւորապէս Աստուծոյ արտաբոյ չորից տարեբացս: Խորանն անհատելի, ուր ինքն միայնակ շրջի սուրբ երրորդութիւն՝ գամենայն արարածս արտաբոյ թողեալ, ըստ որում գոյնն ծիրանի գամենակալ թագաւորութիւնն ցուցանէ՝ անսպառ եւ անվախճան: Այս խորան պարփակեալ ասի՝ առաջին վարագուրան. բայց սակայն երեք դասն՝ արտոն, սերովքից, եւ քերովքից, անընդմիջաբար վայելեն, ըստ կարի իւրեանց ի տեսնել փառաց նորա: Իսկ երկրորդ խորանն՝ եւ երրորդ՝ կանաչով եւ սեւով է նկարեալ՝ յայտնեն զմիջին եւ զվերջին քահանայապետութեանցըն. կանաչն, զմշտակայ եւ զանմահութիւնն նոցա նշանակէ. եւ սեւան՝ զանհատութեան Աստուծոյ՝ որ ծածկեալ է ի նոցանէ. զի ի ձեռն եկեղեցւոյ յայտնեաց մարդեղութեամբն Որդւոյ՝ բազմապատիկ իմաստութիւն: Եւ զի երեք եւ կամարքն, քանզի անանաւորութիւն երրորդութեանն գիտելի էր նոցա, ուսեալք ի սե-

րովքիցն՝ յերեքարեանն: Եւ եւ ի խորանս յայտնիք՝ ծառք արմաւենիք՝ եւ հաւ սիրամարգք. ծառքն զբարձրութիւնն նոցա ցուցանէ՝ բնութեամբ, եւ տեղեալ, եւ փառօք. եւ պտուղն՝ զամենաբազմաօրհնաբանութիւնն: Եւ սիրամարգն ոսկեփետուր եւ ոսկետոտնէ՝ զմաքուր եւ զճոյլ եւ զանաքատ բնութիւնն նոցա նշանակէ:

Եւ խորանն չորրորդ՝ զգրախտն տպաւորէ. քանզի ի չորից սեանց կայ՝ զգգալի տարբերս առակելով՝ որ ի չորից է խառնուած: Եւ է գոյն կապոյտ եւ սեւ. քանզի անյայտացաւ աղամայ եւ որդւոց նորա պայծառութիւնն դրախտին, գոր եւ մաշկեայ պատմութեանն առակէր. դիմաւոր եղեալ փառացն Աստուծոյ, եւ դրախտին՝ յորս վայելէր զառաջինն: Է եւ տեսակ սեղանոյ ի մէջ իւրաքանչիւր խորանացն. յերկրորդ եւ յերրորդ խորանին՝ բոցավառ ցուցեալ առ ի նշանակել զիմանալի կերակուր անմարմնոցն. եւ զքանական պատարագն՝ գոր մատուցանեն Աստուծոյ: Եւ յայլ խորանքս մթափառակ իմն ձեւով՝ եւ խաչ ընդ աղօտ երեւեալ ի ներքոյ կամարացն՝ որ ցուցանէր զխորհուրդն Քրիստոսի, որ գայր ծածկապէս ի ժամանակսն առաջինս. վայր իջեալ յԱստուծոյ ի հրեշտակս՝ եւ ի նոցանէ յԱդամ եւ ի ծնունդն նորա խորհուրդ հանձնարոյն:

Եւ ի հինգերորդ խորանն՝ յաւելագոյնն կարմիր. քանզի տապանաւն Նոյի եւ խորանաւն Ա-

բրահամու՝ պայծառացաւ խորհուրդ արեանն Քրիստոսի, եւ եկեղեցւոյ առաքինութիւնն որ է հաւատն:

Եւ ել սեղանն խաչիւն հանդերձ ի վեր ի վեցերորդ խորանս կամարացն: Քանզի սարեկայ տընկովն եւ խոյիւն ծանուցաւ Աբրահամու՝ ըստ որում ասացն՝ Աբրահամ ետես եւ ուրախ եղի: Եւ աստ սեանցն գոյն եւ գոյն քանակն նշանակէ զՄեկիսեղեկի քահանայութիւնն ի դէմս Քրիստոսի: Եւ ի խորանս յայտնիք ծառք ձիւքենիք, եւ շուշան ծաղիկ. որ ցուցանէ ձիւքենին զբազմաժամանակեայ կեանս նահապետացն ի խրատ ազգատեմիւն իւրեանց, զի անգիր օրէնք էին նոցա. եւ զի անքառաւ պահէին նոքա զծաղիկ առաքինութեան՝ որպէս ձիւքենի զվարագեղ վայելչութիւն իւր, զի տրտապտեսակ համովն՝ զբռնութեամբն առաքինութիւնն նոցա՝ առակէր եւ զխոշոր վարս՝ յորմէ իմաստ հանձնարոյ գոյնաց. որպէս ի պտոյն ձիւքենւոյ նիւթ լուսոյ, որով երեւին հանոյքն Աստուծոյ. այսինքն առաքինութեան լուսովն. որպէս Նոյի, Աբրահամաւ, Սահակաւ, Յակօբաւ, Յովսէփաւ: Իսկ շուշանն երիս որակս ունի. սպիտակութիւն, դեղնութիւն, եւ կարմրութիւն: Սպիտակն՝ զմաքութիւն եւ զպարգութիւնն նշանակէ. եւ դեղնութիւնն, զժուկալութիւնն նոցա, եւ կարմրութիւնն, զերկս վաստակոցն որ յարիւրութեանն կանգնէ: Է՝ ազգ շուշանի՝ որ ի ծովու բուսանի եւ

վերանայ քան զչորսն՝ որպէս անհապետն ի ծովու յաշխարհէս վերացան հաւատովք եւ գործովք: Է՝ եւ յանապատին եւ յոստին, եւ ծաղկի անձրեւով, որպէս հեթանոսք բնական գիտութեամբն միայն հանոյացան Աստուծոյ, որպէս Կուռնելիոս՝ եւ այլք բազումք: Եւ է՝ դարձեալ՝ որ բոցով արեգականն ծաղկէ՝ յորժամ այլք թառամին՝ որպէս դասք անապատաւորաց ջերմութեամբ բոցոյ սիրոյն Քրիստոսի զանազան երեւցուցին հանդէս՝ ուստի մեք թարշամիմք բուրութեամբ եւ հեղգութեամբ:

Իսկ երեւեալ եօթներորդ խորանն՝ որ օրինակէ զմօսիսեան խորանացն պայծառութիւն, ըստ որում եւ սիւքն կապոյտք խառնութեամբ՝ հինգ մասամբք գարդարեալք՝ օրէնս նկարագրելով. որ յերկուս հնգեակս բաժանեալ, եւ նեցուկ եղեալ ժողովրդեանն. զի մի՝ դիւրագործք լիցին ի սխալանս պատուիրանազանցութեան. եւ զի աստ ի ներքոյ կամարացն՝ կապոյտն հարստանայ՝ եւ կարմիրն նուագի. քանզի ստուերական էին՝ եւ գուշակք նշմարութեան. եւ կարմիրն նուագութեան՝ զի սակաւ ինչ կարէին մաքրութիւն առնել ժողովրդեան՝ անասնոցն մատուցումն: Արդ՝ է՝ խորանն որ միաւորէ՝ որպէս առաջինն ի փառս աստուածութեան, եւ որպէս դրախտն՝ որ զԱդամ միայն ունէր սակաւ ծամանակս: Եւ դարձեալ հեղեղ ջուրցն՝ զատոյց զմարդկութիւնս յայսկոյս. գնոյ ունելով սկիզբն:

Իսկ այլիս՝ գոյգ գոյգ են. որպէս հրեշտակացն որպէս Նոյին եւ Արքանաւումն. և որպէս մօսիսեանքն, սուրբն սրբոց. որով եւ Մօսէս եւ սակաւ ոմանք էին արժանաւորք՝ յօրինակ փրկչին մերոյ Յիսուսի: Եւ արտաքին խրանն որ հասարակաց է մուտն, զնոցին իսկ վարուցն ունէին զօրինակ, որք պաշտէին նովաւ զՏէր. մինչեւ ի ժամանակս շինելոյ տաճարին՝ ի Մօսիսէ սկսեալ: Որպէս յեօթներորդ խորանին հաւքն՝ ազանիք են կարմրակըտուց՝ որք ընդ հովանազքեն ըզՀոգւոյն սրբոյ աշակերտս. որ է ինքն զԲեռնիկէ մարտարապետ խորանին եւ զԵղիաք՝ եւ ի նմա ըզՅեսու Մօսիսի՝ եւ զԺերսն:

Իսկ յաւթերորդ խորանն կախաւք՝ են նշանակ պռոնիկ եւ օտարագգի կանանց՝ Թամարայ՝ Բախարու՝ եւ Հոռիայ. զի խառնասէր է կախում. եւ դարձեալ բարք է կախում գայլոյ գողանալ զճուս եւ իւր առնել. որպէս նոքա գողացան հնարիմացութեամբ ի տանէն Արքանաւում եւ ի գաւազէն՝ գալաւորն օրհնութեան՝ եւ եղեն նախաւայրք Քրիստոսի: Եւ զի յազանեացն ոմանք ի սեղանն հային՝ Մօսէս եւ նմանք նորա, որոց իբր բարեկամ խօսեցաւ առ նոսա Աստուած. եւ Յեսու եւ Դաւիթ՝ որ հայեցան Քի խորհուրդ մարդեղութեան Քրիստոսի: Որպէս Մօսէս ասէ. մարգարէ յարուցէ ձեզ տէր Աստուած ձեր՝ յեղբարց ձերոց իբրեւ զիս: Եւ աստ երկու եղբիւրք են սեղանոյն՝ զՄօսիսէ եւ զԱհարօնէ ասեն, որք

գորութիւնք էին ժողովրդեանն, խեթկիչ հակառակորդացն:

Իսկ իններորդ խորանն՝ գտանարն նշանակէ, ըստ որում առաւել է երանգօք. քանզի սեան եւ կապուտակն նուագեաց՝ եւ կարմիրն պայծառացաւ. զի մերձ եկն գալուստ էմանուէլին՝ եւ որդիք մարգարէիցն բարձրացուցանեն զաստուածաբանութիւն որդւոյն Աստուծոյ. ըստ որում եւ հաւքն աւազազք՝ զնոյն նշանակեն՝ որք մերձ յառաւօտն արդարութեան ձայնէին գերեւումն անհաւելի լուսոյն, ռոնհար լինելով ի վերայ մահու ասելով՝ ո՛րք է մահ յաղթութիւն քո. ուստի քաջալերեալ բազմաց՝ արհամարհեցին զանցաւորս. եւ պսակեցան առաքինի մահուամբ, որպէս մակաբայեցի վկայքն արիականք ըզՔրիստոսի գուշակելով զմահ. վասն որոյ սեղանն անմեք եւ քափուր՝ զնոցայն ժամանակն ցուցանէ՝ որ արգելան յԱմոնոֆայ՝ ըստ օրինացն հանելոյ պատարագ ի սեղանն: Եւ աստ՝ ծառք նոնքնիք՝ որք զբանս մարգարէիցն նշանակեն. որք որպէս կեղեւօք՝ ծածկէին առաւօք զհաղորդութեան աւետիսն հեթանոսաց՝ ջամբելով հրէիցն զդառնութիւն սպառնալեացն. որ է հաս նոցա փշատեսակ խոշորութիւն վշտաց եւ գերութեանց. եւ եկեղեցւոյ հեթանոսաց ըշտեմարանելով զիմանալի պաշտոյն բարութիւն: Եւ զի է աստ արմատենի ի ստորուստ ի վեր բուսեալ՝ որ Գիւրքայն բացալայտէ ինք. եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ՝ արդարութիւն

յերկնից երեւցաւ: Եւ այսպէս իններորդ խորանն խորհրդական՝ որ է երկես երեք՝ նշանակէ մեզ գերիս աւետարանիչս գեամարաբառս՝ զՄատթէոս՝ զՄարկոս՝ և զԼուկաս. որք համաձայնեալք միմեանց գրեցին զմարդեղութեան Քրիստոսի գտելի եւ զծամանակ. եւ ըստ մարմնոյ ազգատոհմ՝ ցուցանելով՝ զի առաջին աստիճան՝ ա՛յս լիցի ի վեր ելից հաւատացելոց՝ եւ սոքօք իմանալ զանհառն եւ զանժամանակն. որոյ զանժամանակ ազգատոհմն ո՞ք պատմեցէ. որպէս ի ձեռն Յեսուայ՝ երկրին աւետեաց կաթին և մեղու աղբերաց՝ զՅիսուս Քրիստոս եւ զվերին գաւառն տայր նըկատել անկատար ազգին:

Իսկ տասն խորանն՝ որ կայ հանդէպ իններորդ խորանին, ըզհաստատութիւն եւ զկատարելութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ հաւաստարանէ՝ որ ելից զքերութիւն օրինացն. ճշմարտութեամբս՝ զըստուերականացն. որոյ միջոցն Յովհաննէս էր արուսեակն արեգականն արդարութեան, կատարումն մարգարէից՝ եւ սկիզբն առաքելոց. վասն որոյ հանդէպ առաքելացն կան հաւքն ձկնափայլք՝ որ զառաքելոցն ձկնորսացն բացայայտեն խորհուրդ. որք եղեն որսորդս մարդկան հրամանաւ տեսան՝ ի մահուանէ ի կեանս որսալով գեաւատացեալս աւետարանին: Եւ զի ոմանք ի նոցանէ յափաղաղսն դարձեալ են. քանզի մարգարէիցն էին իսկ քարգման՝ առաքեալքն: Եւ կէսն ի միմեանս՝ զի միոյ կրօնից էին քա-

րագք: Եւ ոմանք ի սեղանն՝ զի յառաջին աղբերէն առնուն՝ զոր քարագնն: Իսկ մրտմունքն մերձ կացեալ՝ զաւետարանիչսն նշանակեն ի կատարմանն՝ որք միջամուխք եւ ծովամուխք եղեն խորոցն Աստուծոյ՝ եւ արքին ի յորդառատ վտակացն Հոգւոյն սրբոյ՝ եւ նովին քեօք քոռուցեալ առ ամենեւումք՝ ի նոյն կենսատու ջրոյն առեալ, ցանեցին զցօղն բժշկութեան ի ցամաքաւ եւ ի հիւանդացեալ հոգիս մարդկան, յառաջութիւն եւ յառգումն անմահութեան: Եւ կարմիր ռոտիք՝ զմարգարէիցն ստուգեն՝ եթէ գեղեցիկ են ռոտ աւետարանչացն: Եւ բերանովքն՝ զերագունակն խորհուրդ՝ որով արքեցան եւ աւետարանեցին զնոյն օրինակն՝ ի մաքրութիւն անձանց քրիստոնէից: Իսկ զի ոմանց ձկնափայլաց պարանոցքն ոլորեալք ընդ միմեանս՝ և մրտմունքն առ միմեանս կազմեալք՝ զհին եւ զնոր կտակարանացն զմիաւորութիւն և զմերձակայութիւն ցուցանեն: Եւ քանզի առաւել զարդարուն եւ շնորհաշուք եւ պայծառ է տասներորդ խորանն՝ վարդագոյն. ներկուածով կարմրութեամբ. սպառեալ և կապուտակին՝ զի հինն էանք խաւարն մեղաց եւ անգիտութեան՝ սգոյ եւ տխրութեան եւ ամենայն ինչ նոր եղեւ արեւմբն Քրիստոսի ներկեալ. ըստ որում եկն եկաց ի գլուխն վերոյ կամարին՝ զի կատարեցաւ խորհուրդն Աստուծոյ. եւ կալաւ քարագութիւն խաչին զծագս տիեզերաց՝ եւ աստուածաբանեցաւ խաչեալն ընդ ամե-

նայն երկիր ի փառս Հօր եւ Հոգւոյն սրբոյ :

Եւ այս տասն խորանս ունի դարձեալ զխորհուրդ վերնագոյն խորանին՝ որ յայտնելոցն է ի լրման յաւիտեանիս՝ ի կատարման զգայական աշխարհիս՝ եւ սկսանել անտեսակ եւ անձեւ երկնային աւետեացն. յորում ամենայն ինչ կատարումն առցէ՝ եւ նորն Երուսաղէմ իջանէ յերկնից ի զարդ անմառելի զարդարեալ և պանուրեալ՝ ըստ յայտնութեան սրբոյն Յօհաննու։ Եկեղեցիք ամենայն յարափոխեալ միանան եւ միաւորին ի մա՛ եւ պննագարդ գեղեցկութեամբն հարսնանայ Քրիստոսի ընդունել զմա յառաքատ փառաց։ Ի կատարման՝ յորժամ տացէ ի ձեռս զքաջաւորութիւն Աստուծոյ եւ Հօր՝ յորժամ խափանեցէ զամենայն իշխանութիւնս եւ զպետութիւնս դիւաց՝ եւ ի նոցանէ զօրացեալ աշխարհակալաց՝ որք դիցին ի ներքոյ ռոյն նորա ի խափանելն մահուն յետին թշնամին. զի ամենայն ինչ հնազանդին նմա. կամաւորն եւ ակամայն. վերինն եւ ներքինն. աջն եւ ձախն. դժոխքն եւ արքայութիւնն. եւ ի նմանէ առնուն հատուցումն ըստ արժանեացն՝ յարդար դատաւորէն՝ ամմաւաբար եւ անգոր յաւիտեանիս. եւ ապա անմառիցն ընկալցի իմացուած՝ առ ի լինել Աստուած ամենայն յամենայնի։ Եւ յաղագս այսորիկ ի տասն խորանին՝ բացափայլ երևի խաչն պանուրագարդ. քանզի յաւուրն վերջին ակն ունիմք հաւատացեալսն ընդ ամսս

երկնից փայլատակեալ լուսով տեսանել՝ զանօթն փրկութեան մերոյ եւ զպսակն եկեղեցւոյ՝ ըզնշանն աստուածային՝ եկեալ ի պարծանս քրիստոնէից՝ եւ ի տագնապ անհաւատից՝ եւ ի ըսպառ կործանումն դիւաց անմարելի եւ անսպառ տանջանօք։ Այսոքիկ սրբազան ուսումնասիրաց հարց եւ եղբարց մերոց՝ սակս ինչ պատճառ հանգարոյ եւ հիմն սկսման՝ բանակիս աւետեաց. զի գիտասցուք՝ եթէ ո՛չ վայրապար եւ առանց խորհրդոյ են նկարեալ զծաղկածն քանդուածս գումագոյն երանգոցն խորհրդական խորանացս տասանց՝ հարքն առաջինք. այլ հոգէվարժ իմաստիւր տեսեալ զասացեալս՝ յօրինեցին գայս, եւ հեղին կրկին աչաց բանականացս առաջի՝ երեւելի հայեցուածովս ընդ տեսանելի նիւթըս՝ առաջնորդեալ յիմանալի գեղեցկութիւն վայելչութեան՝ որպէս եւ ասէն Պօղոս. եթէ աներեւոյթք Աստուծոյ, երեւելեօքս իմացեալ տեսանին. յորս մտաւորաց և ծածկատեսից լիցուք խորանօքս այսու լուսաւորեալք։ Ի բազմատեսակ առաքիմութեանց մարգաց հաւաքելով զծաղիկս ի յօրինուած հիւսման պսակի անպական փառացն. ի խորանի սրբոյ տանարիս շրջելով զգուշութեամբ՝ անաղտ եւ անփոշի գնացիւք՝ աւետարանական պատրաստութեամբ՝ ի պատուանդանի աստ նախադրութեան աւետարանիս. օգտեալք որպէս իսրայէլական ժողովուրդն առ լերամբն Սինայ՝ լուսամբար եւ շրջացա-

նութեամբք զարդարեալք՝ երեւմանն Աստուծոյ արժանաւորք լինէին. մանաւանդ թէ առաւել խնդրէ մերձակայ լեռնս այս աստուածաբանակ՝ պարկեշտութիւն. զի այն երեքօրեայ միայն պահանջէր սուրբ լինել յօրինաւոր ամուսնաց՝ եւ զհանդերձս երեւելիս եւ զմարմինս սրբէ։ Իսկ աւետարանիս աշակերտացն հրամայէ տէրն՝ միապատուումն, եւ մի՛ պղինձ ի գօտի, եւ անմախաչս՝ եւ անկօշիկս լինել. եւ ո՛չ շնալ աչօք՝ եւ ո՛չ մորոս եւ յիմար ասել եղբօրն, եւ պարտաւոր լինել գեհեհնի և դատաստանի՝ և ո՛չ կալ հակառակ ընդդիմակին մեզ. եւ ապականողին զծնօտն աջոյ՝ մատուցանել զմիւսն. եւ զմերթին հանդերձն հանողին՝ տալ եւ ըզվերինն. եւ վարդին պահակ մըղոն մի՛ երթալ եւ զկնի երկու. եւ ի ճանապարհի կննցադոյս չտալ ռոջոյն անցաւորից վայելիցս. եւ եթէ սխալեցաք ինչ՝ տալ աստէն զհաշիւն նախ քան զատեան մեծի աւուրն. և եօթանասուն եօթն թողուլ՝ որ մեզն մեղանչեն. եւ որ այսպիսիք են խրատական բանք եւ յորդորականք՝ լցեալք ի բանակետդ աւետարանիս. որք են օհառք լուսալեացք՝ մերձեցելոցն յերկնաբերձ եւ յաստուածային

լերինս տեսութեան՝ եւ լսելութեան. որք եւ մեզ յաջողեցին, ի ստորին նախադրութիւն աւետարանիս՝ զի մօսիսաբար մըտցուք ի մէզն անծանօթ բազմաց՝ ի խորս գրոց աւետարանիս. ընդ մեզ տանել զտախտակս սրտից մերոց. զի յաղօթս հարց եւ եղբարց մերոց գրեցէ տէր ազդարարութեամբ զգործութիւն աւետարանիս՝ որ առաջիկայ մեզ. զոր նշանակեաց մեզ տասն խորանս այս տպաւորութեամբ՝ փոխանակ տասն պատգամացն, որ յաստուածային պնակիտսն՝ ի վայելս սրտից ձերոց եւ բարեսէր վարուց՝ իբրեւ զնուէրս ինչ ընծայից բանեղէն պատարագաց, առնուլ տկար բազկօք մերովք ի սակաւատար սկտեղս մերոց մտաց՝ եւ փանաքիմաց խօսիցս ձեզ ի հոտ անուշից՝ եւ մեզ ի փրկութիւնս եւ յազատութիւնս պարտուց։ Որում արժանաւորս արասցէ ըզմեզ եւ զձեզ՝ Հոգին սուրբ առաջնորդական եւ ամենակեցոյց՝ ձերովք և մերովք երախտաւորօք՝ կենդանեօք եւ մեռելովք՝ մասին արդարոցն արժանաւորեալք՝ ի փառս եւ ի գովութիւն աստուածութեան. գովել եւ գոհարանել այժմ եւ յաւիտեանս. ամէն։